

УДК 811.161.2'373.46:551.5

М. П. Заверющенко*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»***Аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології
(семантика та структура)**

Заверющенко М. П. Аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології (семантика та структура). У статті розглянуто та проаналізовано аналітичні номінації української метеорологічної термінології, досліджено їх семантичні особливості та закономірності формування. Визначено та описано типові структурні моделі, за якими створюються багатокомпонентні метеорологічні терміни, встановлено ступінь продуктивності окремих структурних моделей.

Ключові слова: аналітична номінація, термін, аналітичний термін, метеорологічна термінологія, термінологічна сполука, багатокомпонентна структурна модель.

Заверющенко Н. П. Аналитические номинации в украинской метеорологической терминологии (семантика и структура). В статье рассмотрены и проанализированы аналитические номинации украинской метеорологической терминологии, исследованы их семантические особенности и закономерности формирования. Определены и описаны типичные структурные модели, по которым образуются многокомпонентные метеорологические термины, установлена степень продуктивности отдельных структурных моделей.

Ключевые слова: аналитическая номинация, термин, аналитический термин, метеорологическая терминология, терминологическое сочетание, многокомпонентная структурная модель.

Zaverushchenko N. P. Analytical nominations in Ukrainian meteorological terminology (semantics structure). The article considers and analyses analytical nominations of Ukrainian meteorological terminology, investigates their semantic features and patterns of forming. Here are defined and described structural models of forming multi-component meteorological terms, established the degree of productivity of separate structural models.
Key words: analytical nominations, term, analytical term, meteorological term, terminological combination, multi-component structural model.

Сьогодні відбуваються активні процеси в українських терміносистемах різних галузей знань, у яких значне місце посідають аналітичні терміни (терміни-словосполучення). Аналізові таких утворень присвячено чимало праць як в українському, так і в зарубіжному термінознавстві (Л. Веклинець [1], І. Волкова [2], В. Даниленко [3], Л. Гаращенко [4], Н. Гимер [5], В. Лейчик [7], Т. Лепеха [8], Б. Михайлишин [9], О. Чусшкова [10] та ін.).

Метеорологічну термінологію досліджують, починаючи з XVIII ст., такі вчені, як І. Копієвський, О. Полунін, П. Семенов, О. Івановський, В. Шталь та ін. Виходить ряд словників метеорологічної термінології на теренах радянського термінознавства. Проте меншою мірою представлені роботи українських мовознавців у галузі метеорології.

Об'єктом нашого дослідження є аналітичні номінації в українській метеорологічній термінології, котра є малодослідженою та потребує вивчення у вітчизняному термінознавстві. Саме це і зумовлює актуальність нашої роботи. Джерельною базою слугує «Російсько-український метеорологічний словник» Ю. Ф. Кобченка, О. О. Дудки, М. І. Філона [6], який містить близько десяти тисяч термінів, найуживаніших у сучасній метеорології. Структура словника має свою специфіку: терміни згруповано за певними тематичними главами цієї науки, адже сучасна метеорологія охоплює широке коло питань і розподіляється на ряд окремих підгалузей, які мають свої особливості. На початку видання подається термінологія конкретних груп – спеціальна лексика,

що виражає загальні, базові для метеорології поняття. Окрім того, автори виділяють терміни, котрі належать до таких тематичних груп, як «Повітря й атмосфера», «Сонячна радіація», «Тепловий режим», «Вода в атмосфері», «Атмосферний тиск», «Атмосферна циркуляція», «Погода та клімат», «Кліматологічне оброблення метеорологічних даних», «Одиниці виміру», «Метеорологічні засоби виміру й обладнання» та «Гідрометеорологічні організації». Аналітичні терміни широко представлені в усіх цих групах.

Метою нашої розвідки є аналіз багатокомпонентних термінів метеорологічної галузі, виявлення їх найпродуктивніших структурних моделей. Поставлена мета зумовлює такі завдання: виокремити та описати структурні моделі багатокомпонентних метеорологічних термінів, розглянути їх семантичні особливості.

Сучасна українська метеорологічна терміносистема репрезентована як синтетичними конструкціями, так і аналітичними. Як різновид словосполучення аналітичний термін є синтаксичною конструкцією, що складається з двох або більше компонентів, певним чином між собою пов'язаних [10:71]. Саме аналітичні терміни значно переважають у сучасній метеорологічній термінології. Причому варіативність на позначення родо-видових понять може сягати від двох (вихолодження адвентивне, нічне [6:132]) до п'ятдесяти чотирьох варіантів (вітер агеострофічний, анабаричний, антибаричний, антитриптичний, балістичний та ін. [6:147–148]), а

з точки зору структурної побудови багатокомпонентні аналітичні номінації можуть бути від двокомпонентних – до шестикомпонентних (*максимум абсолютний* [6:132]; *вторгнення морського повітря* [6:100], *метод відліку окремого нуля*, [6:214], *вимірювач запасу води у сніговому покриві* [6:256], *потік конвективний, пов'язаний із фазовим перетворенням води* [6:106]). Найчастіше такі структури є родовим поняттям, уточненим видовим, або видовим поняттям, уточненим підвидовим, що свідчить про диференціацію понять у метеорологічній галузі. Адже, на думку І. Волкової, для термінів характерною є тенденція до семантико-парадигматичної регулярності, й саме через це з'являються численні складені терміни [2:6].

Серед досліджуваних нами аналітичних термінів переважну більшість становлять двокомпонентні структури, що, як правило, вживаються на позначення родо-видових понять, тобто коли до терміна, що є родовим поняттям, додається лексична одиниця, котра його конкретизує та є видовим поняттям. Залежно від морфологічного вираження стрижневого слова вони поділяються на такі дві групи: субстантивно-атрибутивні та субстантивно-субстантивні.

Найбільше серед **двокомпонентних термінологічних сполук** є субстантивно-атрибутивних словосполучень, що становлять собою поєднання іменника з прикметником. Так, цю групу наповнюють сполуки іменника з простим прикметником (*пояс часовий* [6:41], *депресія пасатна* [6:151], *задача типова* [6:205]); із складним прикметником (*приплив місячно-сонячний* [6:41], *радіація короткохвильова* [6:93], *коефіцієнт геотермічний* [6:103]). Наведені приклади ілюструють такий тип синтаксичного зв'язку, як узгодження. У ролі залежного слова в таких номінаціях виступають переважно відносні прикметники. Але є й такі аналітичні терміни, у котрих залежне слово виражене якісним прикметником, наприклад: *інверсія висока* [6:137], *депресія холодна* [6:137], *маса тепла* [6:157].

Зрідка серед бінарних атрибутивних термінів зустрічаються ті, що утворені поєднанням іменника з активним дієприкметником теперішнього часу, що не завжди відповідає літературним мовним нормам, наприклад: *поверхня заломлююча* [6:38], *антициклон блокуючий, швидкодійючий* [6:146], *циклон мігруючий* [6:173], а також утворені поєднанням іменника з пасивним дієприкметником минулого часу, наприклад: *метод наближений* [6:30], *простір замкнений* [6:42], *фронт маскований* [6:171], *циклон відсічений* [6:173].

Як різновид термінологічних сполук функціонує зовсім незначна кількість таких одиниць, у яких залежний компонент є складним словом, утвореним поєднанням числівника з прикметником (*період одинадцятирічний* [6:37], *екстремум односторонній* [6:242]), або прикметником числівникового походження (*осередок вторинний* [6:36], *лінія нульова* [6:29], *повітря первинне* [6:63]).

Як виняток стрижневе слово-іменник у словнику може подаватися у формі множини, якщо воно

вживається тільки в цій формі, цієї ж форми набуває й залежне слово (*сутінки астрономічні* [6:96]), або якщо є необхідність розрізнення терміна у формі однини й множини (*точки нейтральні* [6:97]). Серед аналізованих одиниць зустрічаються поодинокі приклади термінів, у яких залежне слово є утворенням символу та прикметника (*ізобара І-подібна* [6:137]).

Меншою мірою серед двокомпонентних аналітичних структур представлені субстантивно-субстантивні утворення, тобто поєднання двох іменників за такими структурними моделями:

1. Модель «Іменник у Н. в + іменник у Р. в», котру наповнюють словосполучення, утворені переважно способом керування. У ролі залежного слова виступає як іменник у формі однини (*забруднення атмосфери* [6:23], *стан моря* [6:49], *шкала приладу* [6:57], *рух фронту* [6:151]), так і у формі множини (*спектр коливань* [6:167], *центр метеопередач* [6:194], *помилка спостережень* [6:220]). Залежне слово в таких структурних моделях може бути репрезентоване власною назвою, наприклад, прізвищем науковця (*закон Авогадро* [6:23], *стала Джоуля* [6:40], *правило Броунова* [6:162], *осередок Бернара* [6:176]). Тип синтаксичного зв'язку – іменне прилягання.

Окремо можна виділити термінологічні сполучення цієї моделі, у яких стрижневе слово є віддієслівним іменником (*розвиток хмар* [6:127], *зміна вітру* [6:153], *нахил фронту* [6:158]). Компоненти таких сполук пов'язані об'єктними відношеннями, а тип синтаксичного зв'язку – керування.

2. Мало представлених прийменникові терміносполуки, котрі вписуються в модель «Іменник + прийменник + іменник». Стрижневе слово вимагає від залежного в аналітичних термінологічних словосполученнях форм родового відмінка (*вторгнення з Арктики* [6:100], *поправка щодо висоти* [6:140], *вітер біля землі* [6:148]), місцевого відмінка (*вітер на висоті* [6:148]), випаровування в атмосфері [6:119]), орудного відмінка (*розряд між хмарами* [6:94], *день із хуртовиною* [6:116], *сніг з дощем* [6:128]) або знахідного відмінка (*поправка на ємність* [6:40], *розряд у землю* [6:94]). Тип синтаксичного зв'язку в таких номінаціях – іменне прилягання. Для побудови цих сполучень уживаються прийменники *до, щодо, біля, з, на, в (у), з (із), між, відносно, для, за*.

Трикомпонентні термінологічні сполуки представлені багатьма моделями, серед яких найбільш поширеними є такі :

1. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник у Р. в.», наприклад: *тривалість сонячного сяйва* [6:92], *сила баричного градієнта* [6:165], *збереження потенціального вихору* [6:167], *траєкторія повітряних мас* [6:169], де прикметник залежить від другого іменника й подається в словнику перед стрижневим словом. Однак зустрічаються також одиниці, оформлені як модель «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в + прикметник», що по суті є тією ж самою моделлю, оскільки прикметник залежить від другого іменника (*індикатриса розсіювання*

молекулярного [6:81], альbedo поверхні природної [6:84], інтенсивність випромінювання космічного [6:84]).

2. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.», наприклад: *густина потоку радіації* [6:91], *показник заломлення світла* [6:91], *рівень складників спектра* [6:97], *амплітуда температури води* [6:100]). У ролі стрижневого слова може бути субстантивовані іменник (*крива зміни тиску* [6:138]).

3. «Іменник у Н. в. + прикметник + прикметник», де обидва залежні компоненти пов'язані зі стрижневим атрибутивними відношеннями, наприклад: *іони атмосферні легкі* [6:68], *швидкість космічна перша* [6:47]).

4. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + іменник у М. в.» (*індикатриса розсіювання в атмосфері* [6:87], *температура ґрунту в глибинах* [6:109]).

5. «Іменник у Н. в. + прийменник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.» (*центр з обміну інформації* [6:194], *таблиця зі статистики атмосфери* [6:142], *поправка щодо сили тяжіння* [6:140]).

6. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник в О. в.» (*освітленість розсіяним світлом* [6:90]), де прикметник залежить від другого іменника.

7. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + іменник в О. в.» (*число годин з опадами* [6:132]).

8. «Іменник у Н. в. + пасивний дієприкметник + іменник у Р. в.», де форма дієприкметника залежить від форми другого іменника (*область підвищеного тиску* [6:139], *смуга зниженого тиску* [6:140]).

9. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + активний дієприкметник». У цій моделі форма дієприкметника залежить від форми першого іменника (*напрямок вітру переважаючий* [6:158]).

10. «Іменник у Н. в. + прислівник + пасивний дієприкметник» (*система адіабатично замкнена* [6:77]).

11. «Іменник у Н. в. + прислівник + прикметник» (*поверхня аеродинамічно гладка* [6:161], *поверхня аеродинамічно жорстка* [6:161]).

12. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник» (*шар атмосфери ізотермічний* [6:77], *поле випромінювання стаціонарне* [6:91]), де прикметник залежить від першого іменника.

13. «Іменник у Н. в. + прикметник + прийменник + іменник у З. в.» (*поправка динамічна на висоту* [6:162], *поправка динамічна на знос* [6:162]), де прикметник залежить від першого іменника.

14. «Іменник у Н. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*турбулентність у газових хмарах* [6:170], *турбулентність при ясному небі* [6:170]). У цій моделі прикметник залежить від другого іменника.

Серед чотирикомпонентних термінологічних сполук найпоширенішими є такі:

1. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.», де прикметник залежить від другого іменника, а третій іменник залежить від другого, наприклад: *ефект аномальної прозорості*

атмосфери [6:83], *висота нижньої межі мас* [6:114], *карта небезпечних явищ погоди* [6:182].

2. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + прикметник», де прикметник залежить від третього іменника (*таблиця маси атмосфери оптичної* [6:97]). Як різновид цієї моделі зустрічаємо модель «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + іменник у Р. в.», у якій прикметник теж залежить від третього іменника (*кут нахилу фронтальної поверхні* [6:170], *метод відліку першого нуля* [6:214]).

3. «Іменник у Н. в. + прикметник + іменник у Р. в. + прикметник», де перший прикметник залежить від першого іменника, а другий – від другого іменника (*баланс радіаційний поверхні діяльної* [6:85]. За цією ж моделлю утворена терміносполука *складник загальної циркуляції меридіональний* [6:167]), де залежний від першого іменника прикметник стоїть після другого іменника.

4. «Іменник у Н. в. + прикметник + прикметник + іменник у Р. в.», де обидва прикметники залежать від другого іменника (*вторгнення холодних повітряних мас* [6:100], *теорія постійного абсолютного вихору* [6:169]). Варіантом цієї ж моделі є модель «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + прикметник», наприклад: *мінливість значень середніх добових* [6:181].

5. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + іменник у Р. в.», де прикметник залежить від третього іменника (*час годин сонячного сяйва* [6:99], *висота зони максимальних опадів* [6:114]).

6. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*послаблення радіації в ідеальній атмосфері* [6:90]).

7. «Іменник у Н. в. + прикметник + прикметник + іменник в О. в.», де обидва прикметники залежить від останнього іменника (*освітленість прямим сонячним світлом* [6:90]).

8. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.» (*лінія зсуву швидкості вітру* [6:150], *нахил осі обертання циклону* [6:158], *збереження моменту кількості руху* [6:167]).

9. «Іменник у Н. в. + пасивний дієприкметник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.», де дієприкметник залежить від другого іменника (*смуга підвищених швидкостей вітру* [6:162]).

10. «Іменник у Н. в. + пасивний дієприкметник + прийменник + іменник у Р. в. + іменник у Р. в.» (*тиск зведений до рівня моря* [6:135]), де дієприкметник залежить від першого іменника.

11. «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + прикметник». У цій моделі прикметник залежить від першого іменника (*теорія хвиль тропопаузи динамічна* [6:168]).

12. «Іменник у Н. в. + прийменник + іменник в О. в. + прикметник + іменник у Р. в.» (*оклюзія за типом теплового фронту* [6:159]), де прикметник залежить від третього іменника.

П'ятикомпонентні та шестикомпонентні номінації в метеорологічній термінології зустрічаються досить рідко. Так, серед п'ятикомпонентних нами виявлено моделі «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник +

прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*температура повітря середня о тринадцятій годині* [6:192]), «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прикметник + іменник в Р. в. + іменник у Р. в.» (*вимірювач висоти нижньої межі хмар* [6:256]), «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + іменник у Р. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*вимірювач запасу води у сніговому покриві* [6:256]) та «Іменник у Н. в. + іменник у Р. в. + прийменник + іменник в О. в. + прийменник + прикметник + іменник у М. в.» (*число днів з температурою в різних межах* [6:195]), а серед шестикомпонентних – модель «Іменник у Н. в. + прикметник + дієприкметниковий зворот» (*потік конвективний, пов'язаний із фазовим перетворенням води* [6:106]). Використання таких багатоконпонентних поєднань пояснюється намаганням надати терміну більшої семантичної точності, адже кожний наступний компонент конкретизує складне наукове поняття.

Як бачимо, компоненти проаналізованих термінологічних словосполучень поєднуються між собою за допомогою підрядного зв'язку. Проте в метеорологічній термінології зустрічаються також

поодинокі аналітичні терміни (чотирикомпонентні), у яких, окрім підрядного, є і сурядний зв'язок, наприклад: *індикатор температури і вологості дистанційний* [6:257], *трубка для перевірки піранометрів і балансомірів* [6:265].

Отже, аналітичні номінації порівняно із синтетичними становлять переважну більшість в українській метеорологічній термінології, адже вони здатні до більшої конкретизації певних значень завдяки залежним словам, сприяють систематизації або класифікації понять, які ґрунтуються на їх родовидовому співвідношенні. Проведений аналіз також засвідчує, що серед досліджуваних нами аналітичних термінів переважну більшість становлять субстантивно-атрибутивні та субстантивно-субстантивні бінарні структури, досить поширеними також є три- та чотирикомпонентні моделі, а п'яти- та шестикомпонентні номінації є поодинокими. Розглянуті нами структурно-семантичні особливості аналітичних метеорологічних термінів створюють підґрунтя для вивчення шляхів і способів їх творення, дослідження проблеми нормування, кодифікації в спеціалізованих словниках тощо.

Література

1. Веклинець Л. П. Становлення української психологічної термінології : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Л. П. Веклинець. — К., 1997. — 20 с.
2. Волкова І. В. Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. XX ст.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / І. В. Волкова. — Харків, 2002. — 20 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. — М. : Наука, 1997. — 246 с.
4. Гаращенко Л. Б. Аналітичні терміни загальнотехнічної галузі / Л. Б. Гаращенко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». — 2012. — № 733. — С. 96—100.
5. Гимер Н. О. Структурний аналіз термінів косметики та косметології / Н. О. Гимер // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». — 2013. — № 765. — С. 33—37.
6. Кобченко Ю. Ф. Російсько-український метеорологічний словник / Ю. Ф. Кобченко, О. О. Дудка, М. І. Філон. — Харків : Райдер, 1998. — 280 с.
7. Лейчик В. М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина / В. М. Лейчик // Вопросы языкознания. — 1981. — № 2. — С. 62—67.
8. Лепеха Т. В. Лексико-семантичні та словотвірні-структурні особливості судово-медичної термінології : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Т. В. Лепеха. — Дніпропетровськ, 2000. — 20 с.
9. Михайлишин Б. П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. — 1999. — № 4 — 5. — С. 49—57.
10. Чуєшкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект) : дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. В. Чуєшкова. — Харків, 2002. — 200 с.